

Religiositet, nationalitet och sekularisering bland Sveriges judar

SVANTE LUNDGREN

Svante Lundgren är docent i judaistik vid Åbo Akademi. Sedan januari 2012 har han varit gästforskare vid Centrum för Teologi och Religionsvetenskap (CTR) vid Lunds universitet. Hans forskning har varit inriktad på modernt judiskt tänkande, judisk-kristna relationer samt antisemitism och Förintelsen.

Judendomen är en unik religion såtillvida att den är så intimt kopplad till ett enda folk. Svenska Kyrkan är naturligtvis kopplad till det svenska folket, men den är ingen religion utan ett kyrkosamfund. Shintoismen kommer närmast judendomen i och med att den oupplösligt hör ihop med ett folk, det japanska. Att en person är jude kan därför betyda två saker: hen tillhör det judiska folket och hen bekänner sig till eller utövar den judiska religionen. För många personer hör dessa båda ihop. De är en del av det judiska folket och de praktiserar i högre eller mindre grad den judiska religionen. Många i det judiska folket uppvisar dock ingen som helst religiös praxis. Vissa är helt icke-religiösa, rentav uttalat ateistiska. Icke desto mindre är de judar i kraft av deras tillhörighet till det judiska folket. Många sådana icke-religiösa har en stark judisk medvetenhet, de är stolta över sitt judiska arv och fast beslutna att föra det vidare till deras barn.

Inom religioner som kristendomen och islam finns det många ”verkligt” troende som underkänner andras rätt att förknippas med deras religion. ”Han kallar sig kristen, men han är inte en sann kristen för han tror inte på riktigt på Jesus.” Ett liknande ifrågasättande finns inte i judendomen. Den mest religiösa juden accepterar den mest icke-religiösa judens judiskhet, så länge personen ifråga uppfyller det traditionella kriteriet för judiskhet, det vill säga är född av en judisk mor. En religiös jude kan anse att en sekulär jude är en dålig jude, men personens rätt att kalla sig jude ifrågasätts inte.

Eftersom Sverige är ett mycket sekulariserat land kunde man förvänta sig att också de svenska judarna i hög grad skulle vara sekulära, det vill säga inte särskilt nitiska vad gäller religiös praxis eller uttalat icke-religiösa. Man kunde alltså förvänta sig att de svenska judarna ser sig mer som judar i nationell än i religiös bemärkelse. Samtidigt är Sverige ett land där alla uttryck för nationalistiska tendenser möts med stor skepsis – utom i samband med idrotts-evenemang då man kan vifta med den svenska flaggan utan att bli misstänkt för att sympatisera med Sverigedemokraterna.

Dessa två faktorer – den höga graden av sekularisering och skepsisen mot svensk nationalism – kunde tänkas få följande konsekvenser för de svenska judarna: De ser inte religionen som det centrala i deras judiskhet. Och de kan betona sin nationella tillhörighet till det judiska folket eftersom omgivningen inte förväntar uttalad svensk nationalkänsla. Det här är alltså vad man kunde tänka sig. Frågan är om det också är så i verkligheten.

Moderna men inte traditionslösa

I Sverige beräknas det finnas omkring 17 000 judar.¹ Hälften av dessa tillhör någon av de tre judiska församlingarna i Stockholm, Göteborg

¹ Mikael Tossavainen, “Jews in Sweden”, 1087-1092 i *Encyclopedia of the Jewish Diaspora. Origins, Experiences, and Culture* (red. A. Ehrlich; Santa Barbara – Denver – Oxford: ABC-CLIO, 2009), 1087.

och Malmö.² Bland de judiska församlingsmedlemmarna gjorde socialpsykologen Lars Dencik och sociologen Karl Marosi omkring senaste sekelskifte³ en omfattande enkätundersökning. Tack var den vet vi i alla fall någorlunda vad de svenska judarna tänker om religion, nationell tillhörighet, tradition och modernitet.⁴

De som deltog i denna undersökning ombads att själva definiera sitt förhållande till judisk religion. Lite mer än en tredjedel kan betraktas som sekulära: 9.2 % valde alternativet ”Jag utövar inte alls religionen” och 27.6 % ”Jag är judisk bara så där i allmänhet”. Ungefär lika många har av Dencik, som analyserat resultaten, betraktats som religiösa: 33.9 % valde alternativet ”Jag är ’traditionell’, men inte ortodox” och 3.1 % ”Jag är ortodox”. Drygt en fjärdedel utgörs av dem som Dencik kallar ”måttligt praktiserande” (*moderately observant*): de har valt alternativet ”Jag är ’liberalt’ judisk”.⁵

Om en tredjedel av Sveriges judar är religiösa och en fjärdedel utövar religionen i varje fall till viss del – kan man då hävda att de svenska judarna är starkt sekulariserade? Ja, det kan man. I denna undersökning deltog endast medlemmar i de judiska församlingarna. Det är ett rimligt antagande att andelen judar som inte alls utövar sin religion är mycket hög bland dem som inte är anslutna till en församling.

Dessutom är det uppenbart att många judar som i viss mån är ”observanta”, det vill säga utövar judiska riter (till exempel firar *Sedermåltid*)

² Nämnden för Statligt Stöd till Trossamfund beräknar för olika trossamfund antalet ”betjänade”, det vill säga medlemmar eller registrerade deltagare i trossamfundets verksamhet. För år 2011 anges detta antal för de judiska församlingarna vara 8 462. URL = <<http://www.sst.a.se/statistik/statistik2011.4.4bf439da1355ecafdd2243b.html>> [information hämtad 12 juni 2013]

³ För Stockholms- och Göteborgsförsamlingarnas del gjordes undersökningen år 1999, för Malmöförsamlingens del år 2001.

⁴ Att notera är dock att de judar som inte hör till någon församling inte finns med i denna undersökning. Bland de församlingsanknutna judarna som deltog i undersökningen var också bortfallet stort. Svartsprocenten var 43. (Lars Dencik, ”’Jewishness’ in Postmodernity: The Case of Sweden”, 75-104 i *New Jewish Identities. Contemporary Europe and Beyond* (red. Z. Gitelman, B. Kosmin, & A. Kovacs; Budapest: Central European University Press, 2003), 83f.)

⁵ Dencik, ”’Jewishness’ in Postmodernity”, 84f.

trots det inte kan betraktas som ”religiösa”. De utövar inte judiska riter för att de skulle tro att det finns en Gud som har befallt dem att göra det, utan av respekt för en tradition. Genom sin judiska observans markerar de inte sin tro på Gud utan sin samhörighet med det judiska folket.⁶

Lars Dencik har personligen gett uttryck för denna hållning på följande sätt:

Min egen tillhörighet till judendomen är tveklös, men inte okomplicerad. Att jag är jude fångar mitt liv, min vardag, mitt tänkande och mitt reaktionsmönster. Jag är medlem i den judiska församlingen, men det betyder inte att jag är ”religiös” i den gängse svenska betydelsen av ordet. Jag föreställer mig inte att transcendentala existenser och tillstånd kan förklara eller ingripa i världens skeenden. Jag är rationalist, inte ”troende”, men ändå, till en viss del, praktiserande jude. I vår familj följer vi inte strikt de religiösa judiska levnadsreglerna, men vi markerar för oss själva vilka vi är och vart vi hör. På dörrposten till vårt hus har vi fäst en *mezuzah*, fredagskvällar firar vi *shabbes*, vi försöker hålla *kosher*-föreskrifterna, och vi högtidlighåller *jontef*, de judiska helgdagarna. Där många moderna människor som Schumann säger sig vara religiösa utan att ha en religion, kunde jag snarare säga: ”Jag har en religion utan att vara religiös.”⁷

Det är ett rimligt antagande att många svenska judar på den här punkten är som Dencik. De följer en del religiösa regler och traditioner, men deras livshållning är sekulär. I den undersökning som det här har varit tal om framkom det tydligt att religionen har en betydelse, men den ses inte som det viktigaste elementet i den judiska identiteten. När respondenterna tillfrågades om vad som är viktigt för deras personliga känsla av ”judiskhet” ansågs ”känslan av att vara jude innerst inne”, ”lojalitet med mitt judiska arv” och ”sanhörighet med andra judar” vara det vikt-

⁶ Lars Dencik, *Judendom i Sverige. En sociologisk belysning* (Uppsala: Swedish Science Press, 2006), 41.

⁷ Lars Dencik, ”Hemma i hemlösheten”, 48-70 i *Judisk identitet* (red. J. Jakubowski; Stockholm: Natur och Kultur, 1993), 64.

igaste. Av sju alternativ fick ”religiösa aktiviteter” minst stöd.⁸

De svenska judarna är moderna, vilket i en svensk kontext betyder rationella och liberala, men de håller också fast vid gamla traditioner – dock inte alltid av religiösa skäl.

Svenska judar eller judiska svenskar

I Denciks och Marosis undersökning tillfrågades respondenterna om hur de betraktar den judiska gruppen i Sverige. Svaren var belysande: en klar majoritet, 65.3 %, svarade ”Primärt som en del av det judiska folket” och endast 4.5 % ”Primärt som en religiös grupp”. 24.5 % svarade ”Lika mycket av båda” och 5.7 % ”Vet ej”.⁹

Här finns det skäl att göra en kort historisk tillbakablick. Sveriges tre nuvarande judiska församlingar hette alla tidigare ”mosaiska” församlingar. Deras medlemmar ansåg sig vara svenskar av mosaisk tro. Det här namnbruket lever kvar på vissa håll: i till exempel Köpenhamn heter den judiska församlingen fortfarande *Mosaisk Troessamfund*. Genom att ändra namn från ”mosaisk” till ”judisk” – namnbytet ägde rum omkring år 1980 – ville församlingarna markera det nationella, det vill säga tillhörigheten till det judiska folket. Församlingsmedlemmarna är judar, det vill säga medlemmar av det judiska folket, inte svenskar av mosaisk tro. Det här betyder inte att man tar avstånd från det svenska. Man ser sig som en nationell minoritet, men som en svensk nationell minoritet, en del av det svenska samhället. År 1999 erkände Sveriges riksdag officiellt judarna som en av landets fem nationella minoriteter.¹⁰

År 1973 utgav den dansk-judiske sociologen Jacques Blum en undersökning av den judiska minoriteten i Danmark som hade titeln *Dansk og/eller jøde?* Är det fråga om ett *enten-eller* (antingen eller) eller ett *både-och*? Är man antingen dansk – i vårt fall svensk – eller jude, eller kan man vara båda samtidigt? Ännu 1973 då Blum gjorde sin undersökning tänkte många att

man måste välja, men sedan dess har det blivit allmänt accepterat med bindestrecksidentiteter. Man kan vara både svensk och jude utan att vara kluven: man känner sig helt och fullt hemma både i Sverige och i det judiska folket.

I Denciks och Marosis undersökning tillfrågades svenska judar också om detta. Frågan löd på följande sätt: ”Känner du dig mest som jude eller som svensk?” Och svaren var följande:¹¹

Jag känner mig mer som svensk än som jude (7.6 %)

Jag känner mig lika mycket som svensk, som jag känner mig som jude (38.9 %)

Jag känner mig mer som jude än som svensk (49.2 %)

Svårt att säga, osäker (4.3 %)

Denciks och Marosis frågeformulärsundersökning har också gjorts bland Finlands och Norges judar. Det visade sig att det fanns många likheter men också vissa skillnader mellan judarna i dessa tre nordiska länder. En markant skillnad gäller svaren på denna fråga. I Finland och Norge är det klart populäraste svaret ”Jag känner mig lika mycket som norrman/finländare, som jag känner mig som jude” (50 % respektive 48 %). Att känna sig mer som jude, vilket var det populäraste alternativet i Sverige, får betydligt lägre stöd (34 % i både Finland och Norge mot 49.2 % i Sverige). Det finns alltså en starkare identifiering med det land där man bor i Finland och Norge än i Sverige.

Det är uppenbart att alla former av nationalism i Sverige upplevs som problematiska. Nationalism ses som kopplat till – för att inte säga synonymt med – nationalchauvinism, främlingsfientlighet och rasism. Man ska därför akta sig för att betona svenskheten och helst understryka att allt som är fint i Sverige egentligen inte är svenskt. För att citera statsminister Fredrik Reinfeldt: ”Endast barbariet är ursvenskt.”

Judarna har under de senaste två seklerna ofta anklagats för dubbel lojalitet. Inte minst under kampen för judisk emancipation i Europa på

⁸ Dencik, *Judendom i Sverige*, 35-38.

⁹ Dencik, *Judendom i Sverige*, 35.

¹⁰ De övriga är samerna, romerna, Sverige-finnarna och tornedalingarna. I beslutet ingick också att jiddisch fick ställning som nationellt minoritetsspråk.

¹¹ Dencik, ”’Jewishness’ in Postmodernity”, 86.

1800-talet ifrågasattes deras lojalitet med det land där de bodde. Motståndare till att ge judarna medborgerliga rättigheter hävdade att judarna hade sin primära lojalitet mot det judiska folket. Många judars svar på denna anklagelse har varit att ”bli påvligare än påven”. Inte minst i Tyskland var många judar i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet kända för sin starka tyska nationalism, vilket gjorde att nazismen blev en sådan chock för många som inte längre hade rätt att vara det de allra helst ville vara: stolta tyska nationalister.¹²

Också i Sverige var många judar en gång patriotiska svenskar. De var måna om att bli betraktade som helt och fullt svenska, en del assimilerades helt och förlorade sin judiska identitet.¹³ Hugo Valentin beskrev detta på följande sätt:

Den svenska judenhetens inväxande i det svenska samhället försiggick snabbt och smärtfritt. Banden mellan den och de judiska massorna utanför Sveriges gränser blev allt svagare, liksom den unga svensk-judiska generationens judiska substans.¹⁴

När några tusen ryska judar i början av 1900-talet kom till Sverige, var bemötandet från de svenska judarna kallsinnigt. Enligt Valentin kände församlingarna sig förpliktade att hjälpa dem, ”men andligt sätt hade de inte mycket gemensamt.”¹⁵ De svenska judarna kände sig hemma och accepterade i landet och var rädda att östjudarna, vilkas ”klädedräkt, matvanor,

skägg och övriga yttre utstyrsel avvek markant från den dåvarande svenska judenhetens borgerliga och i vissa fall också burgna framtoning”¹⁶, skulle framprovocera antijudiska reaktioner som också kunde gå ut över de sedan länge etablerade svenska judarna. Dessa såg omsorgen om sin egen position som viktigare än solidariteten med andra judar.¹⁷

Men sen vände utvecklingen: bland judarna ägde en judisk-nationell väckelse rum förorsakad av Förintelsen och av staten Israels upprättande. Samhörighet med världens alla judar och med den nya judiska staten blev centrala element i den judiska identiteten. Samtidigt förändrades Sverige, landet blev mer mångkulturellt och svenskheten började betraktas med stor skepsis. Det är inte överraskande att många judar inte har så starka känslor för svenskheten, eftersom ingen annan i landet – förutom politiskt dubiösa krafter – verkar ha det.

Den judisk-nationella renässans som världshändelserna på 1900-talet gav upphov till har påverkat judar i alla länder, inte bara i Sverige. I Finland och Norge är dock nationalkänslan starkare – båda är unga länder som relativt nyligen har fått kämpa för sin överlevnad – och det är därför inte överraskande att de finländska och norska judarna har en starkare identifiering med sina hemländer än vad de svenska judarna har.

Nationella och religiösa riter

De allra flesta svenska judar är selektiva i sin judiska praxis. Eller som Dencik har uttryckt det: ”Nästan ingen gör allt, men nästan alla gör något.”¹⁸ Dencik har också noterat att de judiska högtider som flest svenska judar firar är *Seder*-måltid i samband med *Pesach* (den judiska

¹² En översikt av diskussionen om den ”tysk-judiska symbiosen” ges i Svante Lundgren, *Det trotsiga hoppet. Tysk-judiska erfarenheter* (Åbo: Åbo Akademi 2002), 27-36.

¹³ Ett extremt exempel på svensk-judisk assimilationsiver utgör Gert Bonniers år 1933 i ett slutet sällskap framförda förslag om en frivillig judisk ”förintelse”, vilken skulle ske ”genom assimilation i den svenska folkroppen med tillhjälp av blandäktningskap”. Se Svante Hansson, ”Antisemitism, assimilation och judisk särart”, 307-327 i *Judiskt liv i Norden* (red. G. Broberg, H. Runblom & M. Tydén; Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1988).

¹⁴ Hugo Valentin, *Judarna i Sverige* (Stockholm: Bonniers 1964), 139.

¹⁵ Valentin, 139. Valentin skriver också (ss. 143-145) om att det rådde en ”viss spänning” mellan dessa båda grupper, att de gamla svensk-judiska släkterna såg på östjudarna ”utan sympati” och om de etablerade judarnas ”reserverade inställning” till de nyanlända.

¹⁶ Dencik, *Judendom i Sverige*, 21.

¹⁷ När flera tusen judiska överlevande från Förintelsen kom till Sverige 1945-46 mötte de däremot i regel solidaritet från de svenska judarnas sida, även om det finns de som har negativa erfarenheter av bemötandet från de judiska församlingarna. Se Svante Hansson, *Flykt och överlevnad. Flyktingverksamhet i Mosaiska församlingen i Stockholm 1933-1950* (Stockholm: Hillel-förlaget 2004).

¹⁸ Dencik, *Judendom i Sverige*, 41.

påskan) samt *Chanukka*. Båda dessa högtider är av klart nationell karaktär, det vill säga ”symboliska markeringar av medlevnad i det judiska folkets öden”. De föreskrifter som gäller de ”rent religiösa” högtiderna *Rosh Hashana* (judiskt nyår) och *Jom Kippur* (Försoningsdagen) efterlevs i mindre grad.¹⁹

Här tror jag att det finns en betydligt mer prosaisk förklaring till skillnaderna i efterlevnad än att de svenska judarna skulle föredra nationella framom religiösa högtider. *Sedermåltid* och *Chanukka* firas kvällstid och kan därför utan problem kombineras med arbete. Frågorna i enkätundersökningen gällande de mer religiösa högtiderna gällde huruvida man avstod från arbete på *Rosh Hashana* och huruvida man fastade på *Jom Kippur*. Dessa både helgdagar kan infalla på vilken veckodag som helst. Att iaktta reglerna för dessa dagar skulle alltså för *Rosh Hashanas* del innebära att man måste be om en ledig dag (förutom de gånger då dagen infaller på lördag eller söndag) och för *Jom Kippurs* del att man visserligen kan gå till jobbet, men inte äta under dagen. Att följa föreskrifterna för dessa båda dagar kommer alltså i kläm med ens arbete. Många judar tänker säkert att det inte är värt att ”krångla” med det här och går till jobbet som vanligt, trots att det är högtid.

Överhuvudtaget spelar bekvämligheten en roll i den religiösa praxisen. 80 % av de svenska judarna uppger att de har en *mezuzah* på dörrkarmen. Det kostar inte särskilt mycket på att följa den traditionen: det är bara att inhandla en *mezuzah* och fästa den på dörrkarmen och saken är klar. Att avstå från allt resande under en dag i veckan, på *shabbat*, är däremot en betydande uppoffring i det moderna samhället. Följaktligen är det bara 10 % av de svenska judarna som uppger att de gör det.²⁰

Trots detta finns det en poäng i att göra skillnad mellan mer nationella och mer religiösa riter. Eftersom de svenska judarna är ganska sekulariserade och dessutom ser judendomen primärt som en nationell tillhörighet kan man anta att de har en förkärlek för riter av mer nationell karak-

tär. Många riter har naturligtvis både religiösa och nationella aspekter. Omskärelse bottnar i en gudomlig befallning (1 Mos. 17:10-12), men markerar också tillhörigheten till det judiska folket. Trots att riten är starkt ifrågasatt idag – barnläkare och andra för kampanj för att den ska förbjudas – har den en stark ställning bland de svenska judarna. Av dem som deltog i Denciks och Marosis undersökning uppgav 84.7 % att de låtit omskära sin son.²¹

Under senare år har det uppstått nya judiska riter som inte är kopplade till religionen. Sedan år 1999 högtidlighålls i Sverige den 27 januari (dagen för Auschwitz’ befrielse) som en nationell minnesdag för Förintelsens offer.²² Det är naturligtvis inte bara en judisk angelägenhet och den markeras på många sätt i helt icke-judiska sammanhang. Dagen har dock en stark ställning bland Sveriges judar och upplevs som viktig inte bara av de överlevande och deras anhöriga, utan av alla judar, oberoende av deras grad av religiositet.

En ännu nyare tradition som ger judar möjlighet att stå upp för deras judiskhet är de så kallade kippavandringarna. Bakgrunden till dem är den ökande antisemitismen, framför allt i Malmö, riktad mot personer som öppet visar sin judiskhet, till exempel genom att bära kippa (huvudbonad för män).²³ I protest mot detta samlas människor för att kräva rätten att vara öppet judisk i det offentliga rummet utan att behöva vara rädd för att bli angripen. I dessa kippavandringar deltar naturligtvis inte bara judar, men det är uppenbart att dessa också attraherar sådana judar som annars inte deltar i judisk religionsutövning eller föreningsaktiviteter.²⁴

En annan möjlighet för svenska judar att markera sin samhörighet med det judiska folket är

²¹ Dencik, *Judendom i Sverige*, 39.

²² Så är fallet också i flera andra länder. I Israel har man en annan dag för samma syfte: *Jom ha-Shoah* (Förintelsens dag). Den infaller den 27:e i månaden Nisan (april/maj). Denna minnesdag instiftades år 1953 och firas också av judar utanför Israel.

²³ En balanserad beskrivning av antisemitismen i Malmö – varken alarmistisk eller bagatelliserande – är Niklas Orrenius, ”Malmö judiska liv tynar bort”, *Dagens Nyheter* 17/5 2013.

²⁴ Muntlig information från Jehoshua Kaufman, initiativtagare till kippavandringarna i Malmö.

¹⁹ Dencik, *Judendom i Sverige*, 40. Lars Dencik, ”Intermarriage in Scandinavia”, 1057-1061 i *Encyclopedia of the Jewish Diaspora. Origins, Experiences, and Culture* (red. A. Ehrlich), 1061.

²⁰ Dencik, *Judendom i Sverige*, 39.

att manifestera sitt stöd för Israel. Det här är dock inte helt oproblematiskt. Orsaken till den ökande antisemitismen är den israelisk-palestinska konflikten. De svenska judarna är måna om att understryka att de är svenska medborgare med full rätt att som alla andra få leva i fred i sitt land. De framhäver vidare att den israelisk-palestinska konflikten inte ska importeras till Sverige och att de svenska judarna inte ska göras ansvariga för Israels agerande. Samtidigt känner de flesta svenska judar starkt för Israel²⁵ och många manifesterar gärna detta genom pro-israelisk opinionsbildning samt deltagande i demonstrationer och stödgalor.

De svenska judarna kan alltså betraktas som mycket svenska, det vill säga övervägande sekulära och utan stark svensk nationalkänsla. Samtidigt är de mycket judiska, dock mer i nationell än i religiös bemärkelse. Sveriges förvandling från ett ytterst homogent land till ett land med stor mångfald har förstärkt processen mot ökad sekularisering och stärkt judisk nationalkänsla. Lars Dencik är inte bara den kanske främsta kännaren av svensk judenhet, utan också en personifiering av den då han säger sig leva ett i hög grad judiskt präglat liv. ”Ett liv som bejakar både judendomen och den radikala modernitetens alla landvinningar och utmaningar.”²⁶

Summary

The Jewish community in Sweden is small, comprising about 17,000 individuals. Much like Swedes in general, they are quite secular. Studies show that the Swedish Jews see themselves primarily as members of the Jewish people and not as a religious minority. The impact of historical events – the Holocaust and the establishment of the State of Israel – and the fact that Swedish nationalism is seen with scepticism by most Swedes have influenced the tendency of Swedish Jews to embrace a national notion of Jewishness.

Many Swedish Jews follow some religious traditions, like celebrating Passover Seder and Hanukkah, but seem to do it more in order to manifest their Jewish belonging than to express their religious faith. They are selective in their religious observance and see the inner feeling of being Jewish, loyalty to their Jewish heritage, and the sense of belonging to the Jewish people as the most important elements in their Jewishness.

The Jews of Sweden are modern, i.e., secular, tolerant and liberal. They are, at the same time, proud of their Jewishness, something they show by, among other things, commemorating the Holocaust and manifesting their right to be openly Jewish. In the wake of growing Anti-Semitism in the city of Malmö, local Jews initiated so-called kippah walks, to demand their right to show their Jewishness in the public sphere without being harassed.

²⁵ Enligt Denciks och Marosis undersökning känner 95 % av de svenska judarna samhörighet med Israel. Lika stor andel har besökt landet och 83 % har släktingar som bor där. En nyutkommen kritisk granskning av de svenska judarnas relation till Israel är Anders Carlberg, *När lojaliteten prövas. Om Israel och svensk-judisk identitet* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg Bokförlag 2013).

²⁶ Dencik, *Juden i Sverige*, 10.